

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA TZANİKA'NIN (KUZEYDOĞU ANADOLU) SINIR SAVUNMA SİSTEMİNE İLİŞKİN NOTLAR

EMANUELE E. INTAGLIATA*

Tarihsel Arka Plan

Beşinci yüzyılda Romalılar ve Sasaniler arasında görece barışçıl bir dönemden sonra, MS 505-506 yıllarında Anastasius yönetiminde yeniden savaşa gidildi.¹ Bütün doğu sınırı boyunca topyekün savaş gerçekleştirilen Justinian döneminde, Sasaniler'den gelecek her türlü saldırıyı engellemek amacıyla eşikteki bu savaş hattı boyunca en hassas noktaları güçlendirme ihtiyacı doğdu.² Kuzeydoğu Anadolu'da Trapezus-Satala ikmal merkezinin doğusunda yer alan Tzanika, geniş çaplı bir güçlendirme sürecinden geçen söz konusu bölgelerden biridir.

Procopius, Tzanika'yı, ganimet elde etmek için komşu Romalılar ve Pers- Ermenilerin topraklarını yağmalayan savaşçı kabileler birliğinin merkezi olarak tanımlar. Altıncı yüzyıl tarihçisi Procopius, Justinian'ın sorun yaratan Tzanilerle nasıl başa çıktığını ve bu bölgeyi güçlendirmeye başladığını aktarır. İmparator, yeni bir yol sisteminin kurulmasını, dört yeni kalenin inşa edilmesini (*Horonōn*, *Barchōn*, *Schamalinichōn* ve *Tzanzacōn*) ve üç diğer kalenin (*Chartōn*, *Sisilissōn* ve *Bourgousnoes*- eski adıyla *Longini Fossatum*) yenilenmesini emretti. Ayrıca Tzanika'da Hristiyanlığı yayma ümidiyle *Schamalinichōn*'da büyük bir kilise inşa edildi.³

Bu inşaat programı ister Justinian'ın imparatorluğu döneminde isterse Howard-Johnston'ın⁴ ileri sürdüğü gibi onun imparatorluğu öncesinde gerçekleşsin,

* Dr., Aarhus Üniversitesi, Aarhus/DANİMARKA, e.e.intagliata@gmail.com

¹ Geoffrey Greatrex, Samuel Lieu, *The Roman eastern frontier and the Persian wars. Part II, AD 363–630. A narrative sourcebook*, Routledge, Londra 2002, s. 78.

² Nicholas Adontz, *Armenia in the period of Justinian: the political conditions based on the Naxarar system. Translated with partial revisions, a bibliographical note and appendices by Nina G. Garsoïan*, Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon 1970, s. 106–112; Börm, Henning, *Prokop und die Perser. Untersuchungen zu den römisch-sasanidischen Kontakten in der ausgehenden Spätantike*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2007, s. 210–215.

³ Procopius, *De Aedificiis*, 3.6.2.

⁴ James Howard-Johnston, "Procopius, Roman defences north of the Taurus and the new fortress of

Procopius altıncı yüzyıl başına gelindiğinde sınır diplomasisinin aniden değişmiş olduğunu belirtir. Romalılar, önceden olduğu gibi,⁵ Tzani'leri hediyelere boğarak onları uzak tutmaktan vazgeçmiş daha ziyade bölgedeki varlıklarını korumaya odaklanmıştı.⁶ Romalılar, Tzanika'yı savunarak Sasanilerin Karadeniz'in güneyine ulaşmalarını, ayrıca Trabzon ve Rize gibi sahil şehirlerini deniz üssü olarak kullanarak deniz yoluyla Konstantinopolis'i tehdit etmelerini engellemiş olacaktı. Ayrıca, 522'den 560'ların başına kadar Sasaniler ve Romalılar arasında süregiden savaşlar sırasında tahrip olan müttefik Lazika Krallığı'na ulaşmak üzere stratejik bir koridor yaratmayı da başaracaklardı.

Justinian tarafından restore ettirildiği ya da yeniden inşa ettirildiği iddia edilen kalelerin göreceli lokasyonlarını veren Procopius'un anlatısı yalnızca görünürde doğrudur. *Horonōn*, ilk olarak 'üç yolun kesiştiği yerde' anılmaktadır. Onu daha sonra *Horonōn*'dan iki gün uzaklıkta bulunan *Chartōn* takip eder. Doğuya doğru *Barchōn* ve 'takriben batıya doğru gidildiğinde, dağın eteklerinin ötesinde [...]ise *Sisilissōn* yer alır. Kuzeye doğru, *Sisilissōn*'dan bir gün uzaklıkta bulunan ve önceden *Longini Fossatum* olarak bilinen *Bourgousnoes* yer alır. *Coxylina* Tzani adı verilen bölgede ise Justinian'ın iki ayrı kale yapılmasını emrettiği belirtiliyor: *Schamalinichōn* ve *Tzanzacōn*. İkinci kale, *Horonōn* gibi, *dux* adıyla anılan askeri bir komutana ev sahipliği yaptı.

Bazı akademisyenler, altıncı yüzyıl tarihçisinin verdiği bilgiler ışığında söz konusu kalelerin tam lokasyonunu belirlemeye çalıştılar.⁷ Procopius'un *De Aedificiis*

Citharizon", *The eastern Frontier and the Roman Empire. Proceedings of a colloquium held at Ankara in September 1988*, French, David, Lightfoot, Chris, B.A.R., Oxford 1989, s. 226, not 17.

⁵ Procopius, *De Bellis*, 1.15.21.

⁶ Altıncı yüzyıl öncesi Tzaniler tarihinin izleri yalnızca az sayıda yazılı kaynaktan yer alan dağınık bilgiler üzerinden sürülebilir. Tzaniler, *Notitia Dignitatum*'un farklı versiyonlarında *Magister Militum per Thracias* yönetimindeki *legio comitatensis* olarak tanımlanır (*Not. Dig.*, ed. O. Seeck, 1876, Berlin, s. 25, not 1). Marcellinus Comes'ın Kronikleri (441.1) ve daha sonra John of Antioch (*Fragments*, 229.1), sırasıyla 441 yılında ve Leo hükümdarlığında Tzani akınlarından bahseder; aynı şekilde, Tzani istilalarının daha sonra Anastasius yönetiminde Pontus'u tahrip ettiği belirtilir (Theod. Lect., *HE II*.19). Bakınız Ernst Stein., *Histoire du Bas-Empire, de la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien*, Desclée et De Brouwer, Paris-Brussels-Amsterdam 1949, s. 291; Roger Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Vol. 2, Text, Translation and historiographical notes*, Cairns, Liverpool 1983, s. 361; Roger Blockley, *East Roman Foreign Policy: formation and conduct from Diocletian to Anastasius*, Cairns, Leeds 1992, s. 61-62, not 28; John Bury, *History of the Later Roman Empire: from the death of Theodosius I to the death of Justinian (A.D.395 to A.D. 565)*, Macmillan, London 1923, s. 434, not 3.

⁷ Bryer, Winfield, *a.g.e.*, 1985 künyeli eserde yer verilen dağınık sonuca ek olarak, konuyla ilgili en etkili eserler arasında en azından şu çalışmalardan bahsetmeliyiz: Anthony Bryer, "Some notes on the Laz and Tzan (I)", *Bedi Kartlisa*, C: 21-22, Paris 1966, s. 174-195; Anthony Bryer, "Some notes on the Laz and Tzan (II)", *Bedi Kartlisa*, C: 23-24, Paris 1967, s. 161-168; Adontz, *a.g.e.*, 1970, 49-53; Edwards, Robert

adlı eserinde verdiği kale isimlerinin doğruluğundan şüphe edecek çok sebep yok ancak yine de Tzanika bölgesini tarif etme söz konusu olduğunda tarihçinin tarifindeki coğrafi doğruluk derecesi güvenilir değildir.⁸ Tzanik kaleleri tespit etmek için daha iyi bir araç olsa da, sonraki bölümlerde gösterileceği üzere, toponiminin eksikleri mevcuttur. Gerçek şu ki, bölgedeki arkeolojik çalışmalar yetersiz kalıp hipotetik tespitleri yeterli kesinlikle kanıtlayamadığı için Procopius'un kaleleri hâlâ güvenilir değildir.

Her hâlükârda, imparatorluk otoritesinin çabalarına rağmen, yirmi yıl sonra Roma'nın Tzanika'daki hakimiyeti azalmaya başlamıştı. Procopius, Tzanika'da tam bir uzlaşmadan söz etse de, Tzaniler muhtemelen MS 558'de ikinci kez isyan ettiler. Romalıların güvenini kazanmış Tzani general Theodorus, isyan bastırmak amacıyla Lazika'dan bölgeye gönderildi. Rize'de şiddetli bir çarpışmadan sonra Theodorus bölgede Roma kontrolünü yeniden tesis etti.⁹ Justinian, bu zaferi, *Novellae*'nin girişinde Tzanilerin kontrol altına alınmasından bahsedecek kadar önemli görmüş olsa gerek.¹⁰

Tzani Kalelerinin Lokasyonu Hakkında

Tzanika, altıncı yüzyılda imparatorluğun savunulması açısından taşıdığı hayati öneme rağmen arkeologların ve tarihçilerin yeterince ilgisini çekmedi.¹¹ Bryer, Tzanika'yı Phragandon (*Frigidarium*) ve Akampsis nehrinin kaynağı arasındaki dağlık bölgeye konumlandırmakta belki de haklıydı. Procopius da Tzanilerin sahilden uzakta iç kısımlarda yaşadıklarını belirtir.¹²

Bu bölümde, modern literatürde Procopius'un tarif ettiği Tzanika kaleleri için en muhtemel adaylar olduğuna inanılan sit alanlarına ilişkin kısa bir değerlendirme

1988, The Vale of Kola: a final preliminary report on the marchlands of northeast Turkey, *Dumbarton Oaks Papers*, C: 42, Washington 1988, s. 131-133.

⁸ Bryer, *a.g.e.*, 1967, s. 161.

⁹ Ag., *Hist.*, 2.20.7; 3.20.9; 3.22.4; 4.13.2; 4.18; 5.1.2; 5.1.7; 5.2.2-5

¹⁰ *Nov.*, önsöz.

¹¹ Bryer and Winfield'in çalışması, Roma döneminden Bizans dönemine kadar kapsamlı bir Pontus tarihi sunuyor. Anthony Bryer, David Winfield, *The Byzantine monuments and topography of the Pontos*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1985. Daha erken dönem Roma ve geç antik dönem Pontus tarihi üzerine giriş niteliğinde diğer çalışmalar arasında: Jim Crow, "A review of the physical remains of the frontiers of Cappadocia", P. Freeman and D. Kennedy (ed.), *The defence of the Roman and Byzantine East*, 1. Oxford 1986, s. 77-91. Constantine Zuckerman, "The early Byzantine strongholds in eastern Pontus", *Travaux et Mémoires*, C: 11, Paris 1991, s. 527-540; James Howard-Johnston, "Military infrastructure in the Roman provinces north and south of the Armenian Taurus in Late Antiquity", *War and warfare in Late Antiquity*, Sarantis, Alexander, Christie, Neil (eds.), Brill, Leiden 2013, s. 872-878.

¹² Procopius, *De Aedificiis*, 5.3.7-13.

yapılacaktır. Bölüm sonunda, günümüzde akademik çalışmalara neredeyse hiç konu olmayan üç kaleye ilişkin kısa değerlendirmelere yer verilecektir. Söz konusu kaleler ise tespiti zor *Schamalinichōn*, Tortum nehri kıyısında potansiyel bir kale ve Procopius'un *Baiberdon* kalesidir.

Aşağıda görüleceği gibi, söz konusu sit alanlarının lokasyonu ile ilgili hipotezleri geliştirmek amacıyla tarihçiler tarafından en çok tercih edilen araç toponimdir. Ancak arkeolojik kayıtlarla desteklenmezse, toponimi yanıltıcı olabilir. Söz konusu bölge için bu kayıtlar kuşkusuz eksiksiz değildir.

Tzanzacōn/Canca. Bryer ve Winfield, *Tzanzacōn* Kalesi'ni, kesin olmamakla birlikte, günümüzde Gümüşhane'nin yaklaşık 2 km kuzeybatısında kayalık kenarına kurulmuş Canca kalesiyle ilişkilendirdi.¹³ Eski Yunanca adının 'Tzanchra' olduğu belirtilen kalenin tespiti için toponimden faydalandı. Kalenin orta çağa özgü bir yapısı vardır; düzenleme ve genel planı itibarıyla Gümüşhane'nin yaklaşık 15 km güneydoğusunda yer alan Koğ Kale ve 25 km doğusunda yer alan Keçi Kale'yle kıyaslanabilir. Her iki kalenin de 14. yüzyıldan kaldığı düşünülmektedir. Bu alanla ilgili belirli bir doğruluk payıyla tarihlenebilen tek bulgu, Bryer ve Winfield tarafından biçimsel özellikleri baz alınarak kalıntıları 13. ve 14. yüzyıllara dayandırılan iki şapele (A ve B) ait resimlerdir. Öte yandan, Bryer ve Winfield'in, orta çağ yapısından önce Justinian dönemine ait bir kalenin varlığına işaret eden herhangi bir arkeolojik bulgu olmadığına işaret etmeleri de yersiz değildir. Yine de, Gümüşhane'nin stratejik lokasyonu, bölgede Canca kayalık kenarında değilse bile yakın çevresinde daha eski bir askeri tesisin varlığını haklı çıkarır.

Žindanlar Arazı-Murathanoğulları/Bourgousnoes-Longini Fossatum. Sit alanı, Canca'nın yaklaşık 11 km doğusunda, Harşit ve Yağmur Dere arasında akarsu kavşağında yer alır. Tıpkı Canca gibi, *Žindanlar Arazı-Murathanoğulları* sit alanı da Pontus Dağları'dan geçen yaz güzergâhına ulaşımı koruyacak nitelikte stratejik bir konuma sahiptir. Uslu, bu alanın kalıntılarıyla ilgili yazı kaleme alan ilk uzmandır.¹⁴ 70 m x 60 m ölçülerinde dikdörtgen bir kapalı alandan oluşur. Kalenin en gösterişli kalıntıları, 1970'lerde 12 m yükseklikte olduğu belirtilen kuledir ve 1.5-2 m kalınlıkta duvarları vardır. Bryer and Winfield'a göre, düz bir arazide kurulu

¹³ Bryer ve Winfield 1985, *a.g.e.*, s. 309-310; ayrıca bakınız Gülyüz Akagün Uslu, *Gümüşhane ve çevresinin Tarihi – Sanat eserleri (1969/1971)*, Yelken Matbaası, İstanbul 1980, s. 15–16; Süleyman Çiğdem, Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, "2009 Yılı Bayburt Yüzey Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C: 28, Ankara, s. 155–174; Haldun Özkan, Hüseyin Yurttaş, *Orta Çağ'dan Günümüze Gümüşhane*, Gümüşhane Valiliği, Gümüşhane 2012, 23–24.

¹⁴ Uslu 1980, *a.g.e.*, s. 31.

olduğu için kalenin planı ve düzenlemesi açısından bölgedeki diğer geç antik ya da orta çağ askeri tesislerden çok farklıdır. Ayrıca, bölgedeki orta çağa özgü *kaleler* düşünüldüğünde oldukça sıra dışı bir özellik sayabileceğimiz harç kullanımı ve kapalı alanın muntazam şekli, Winfield'i bu kalıntıların Justinian tarafından daha sonra restore ettirilen ve *Bourgousnoes* olarak adı değiştirilen Roma kalesi *Logini Fossatum*'un kalıntılarıyla ilişkilendirmeye sevk etmiştir.¹⁵ Her ne kadar sit alanının kale olarak yorumlanmasını yerinde bulsak da, daha fazla spekülasyon yapmamızı sağlayacak gösterge mevcut değildir. Procopius'un bahsettiği kalelerle her türlü ilişkilendirme ihtiyatlı yapılmalıdır.

Aydıntepe/Chartön. Aydıntepe düzlüğünün (Hart Ovası), günümüzde olduğu gibi geçmişte de bölgeye önemli bir tarım kaynağı sağladığı aşikâr. Geç antik dönemde ovayı ve Pontus Dağları'ndan geçen yaz güzergâhlarına ulaşımı kontrol edecek askeri bir tesisin varlığı önemliydi. Ova, yakın zamanda çevresinde inceleme yapan yerel arkeologların ilgisini çekti.¹⁶ Ovada yer alan ana köyün etrafında Roma ve Geç Antik döneme ait çanak çömlek parçaları bulunmuştur ancak arkeolojik bulguların büyük bir kısmı Aydıntepe'de ortaya çıkarılmıştır. 1980 yılında, Uslu, kazıda tepe yamacında kabaca kare şeklinde (2 m x 2 m) kubbeli bir mezarın ortaya çıkarıldığı bilgisini paylaştı. Kazıda diğer bulguların yanı sıra mezardan bir iskelet, biçim özellikleri açısından erken Bizans dönemine ait ve üzerinde 'TPONE' yazılı 0.2 m x 0.2 m ölçüsünde bir latin yazıt parçası, yılan motifli daha büyük (0.35 m x 0.25 m) bir taş parçası, bir sapan demiri, bir toprak çömlek ve bir cam tas çıkarılmıştır.¹⁷ 1989-1990 yıllarında köy ve çevresinde yapılan mezar kazıları bölgede Geç Antik dönemin yaşandığını doğruladı.¹⁸

Modern köyün altındaki volkanik tüf bölgede kazılarla ortaya çıkarılan oda ve tünellerden oluşan kompleks yeraltı sistemi ise daha etkileyicidir. Kalıntılar 1970'lerde biliniyor olsa da ancak 1990'larda kazı çalışması yapılmıştır.¹⁹ Yoğun

¹⁵ Bryer ve Winfield 1985, *a.g.e.*, s. 331.

¹⁶ Yakın zamanda tamamlanan oldukça faydalı çalışma için bakınız Süleyman Çigdem, "Bayburt/Aydıntepe yüzey araştırması ışığında bölgenin eski çağ tarihinin değerlendirilmesi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, C: 30, Erzurum 2013, s. 65-81.

¹⁷ Uslu 1980, *a.g.e.*, s. 66-67; Thomas Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey Vol. II*, Pindar Press, London 1989, s. 261-262.

¹⁸ Hilmi Özkorucuklu, "Aydıntepe Yeraltı Kenti 1989-1990 Yılı Çalışmaları", *Müze Kurtarma Kazıları Semineri* C: 2, Ankara 1992, s. 238-239; Hilmi Özkorucuklu, Serap Yaylalı, "Aydıntepe Mezarlıktepe Kazısı", *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, C: 3, Ankara 1993, s. 103-127.

¹⁹ Özkorucuklu 1992, *a.g.e.*, s. 233-253; Mustafa Erkmen, "Aydıntepe Yeraltı Şehri Çalışmaları", *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, C: 9, Ankara 1999, s. 313-320; Sinclar 1989, *a.g.e.*, s. 261; Çigdem 2013, *a.g.e.*, s. 68.

restorasyonlardan sonra günümüzde bu yeraltı kompleksinin yalnızca bir bölümü ziyaretçilere açıktır.²⁰ Yakın zamanda gerçekleştirilen yüzey çanak çömlek toplama çalışması, jenerik olarak Orta Çağ dönemine ait malzemeleri gün ışığına çıkardı.²¹ Şu ana kadar dar aralıklı tarihleme yapılmadı ancak geç antik-erken Bizans kronolojisi uygun olacaktır.

Geç antik döneme ait bir askeri yerleşim henüz gün ışığına çıkarılmamış olsa da, Procopius'un tarif ettiği Tzanik kalelerden birinin Aydıntepe ya da yakın çevresinde bulunuyor olması imkansız değildir. Eski Hart/Xart/Chart toponimi yirminci yüzyıl başlarında Aydıntepe olarak değiştirildi ve bu köyün Procopius'un *Chartōn*'uyla ilişkilendirilmesini desteklemek için kullanılmaktadır.

Schamalinichōn. *Schamalinichōn* kalesinin lokasyonu hâlâ bilinmiyor. Bryer ve Winfield tarafından, daha sonra camiye dönüştürülmüş altıncı yüzyıla ait bir kilise sebebiyle Leri'de, günümüz Kabaköy'ünde tespit edildi. Ancak Howard-Johnston, haklı olarak, mütevazı boyutu ve Ermeni kökeni sebebiyle kilisenin emperyal bir tesis olamayacağını vurgulamıştır. *Schamalinichōn* kalesini Krom Vadisi'nde konumlandırmak alternatif bir çözüm olacaktır. Kiepert'in *Karte von Kleinasien* adlı haritası, orada 'Shamanandon' adlı bir köy gösterir;²² bu mahal Murray'in rehberi ('Shamana'),²³ Kandilaptes ('Syamanāntōn')²⁴ ve Index Anaticus' ('Şamanlı') tarafından teyit edilmektedir.²⁵ Bu köy yakınlarında ise Kandilaptes'in vadinin Trapezuntine işgali öncesinde inşa edilmiş bir kilise ve *kaley*e evsahipliği yaptığını iddia ettiği Gloubena yer alır.²⁶ Ancak bölge ayrıntılı bir arkeolojik incelemeye muhtaçtır.

Uydu görüntüleri üzerinden kalelerin tespiti. 'Unutulmuş Sınırlar Projesi'nin amaçlarından biri bölgedeki potansiyel arkeolojik kalıntıları lokalize etmek üzere

²⁰ Yeraltı kompleksine ilişkin daha fazla bulgu, yer radarından faydalanılarak Aydıntepe Merkez Camisi'nin kuzeybatısıyla ilişkilendirmiştir ancak kazılmayı beklemektedir. Aysel Seren, Kenan Gelisli, Aycan Catakli, "A Geophysical investigation of the Late Roman underground settlement at Aydıntepe, northeast Turkey", *Geoarchaeology*, C: 23, 2008 s. 842–860.

²¹ Çiğdem 2013, *a.g.e.*, s. 68.

²² Heinrich Kiepert, *Karte von Kleinasien meist nach noch oder in kleinstem Massstabe veröffentlichten Aufnahmen in 24 Blatt bearbeiten von Richard Kiepert*, D. Reimer, Berlin 1904–1907, B-VI Erzirum.

²³ Charles Wilson, *Handbook for travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia, etc.*, J. Murray, London 1895, s. 207, güzergâh 69 (Kolat Dağı ve Tekke üzerinden).

²⁴ George Kandilaptes, "Geographikon kai historikon lexikon tēs eparchias Chaldias", *Pontiaka Phylla*, C: 2, S: 15, Athens 1937, s. 144.

²⁵ Index Anaticus, *Krom* (<http://nisanyanmap.com/>)

²⁶ Kandilaptes 1937, *a.g.e.*, s. 144; Bryer 1967, *a.g.e.*, s. 162, n. 147. Index Anaticus, Guluvena değişikliğini gösterir. Index Anaticus, *Krom* (<http://nisanyanmap.com/>).

alternatif yollar bulmaktı. Uydu görüntülerinin incelenmesi (Google Earth ve CORONA) bu amaca uygun olduğunu gösterdi. Söz konusu inceleme sırasında elde edilen en dikkat çekici bulgulardan biri, kuş uçuşu Yusufeli'nin yaklaşık 13 km güneydoğusunda, Tortum nehri kıvrımında bulunan bir yapıydı. Yapı, yüksek kayalık bir platformun üzerinde bir geçitte yer alır ve nehrin kuzey kıyası boyunca uzanan yol trafiğini (günümüzde D950 karayolu) yukarıdan kontrol eder (resim 1).

Sit alanının savunulabilirliği ile ilgili belirtilmesi gereken en az üç nokta var: 1. Sit alanının bulunduğu yerde, Tortum nehrinin kuzey kıyası ve kaya arasındaki yol büyük ölçüde daralıyor; 2. Lokasyon, saldırı durumunda sit alanına taktiksel bir avantaj kazandıracaktı; 3. Sit alanı, vadiye giren ya da vadiden çıkan yolcular tarafından hemen fark edilmiyor olabilir.

Sit alanı, yuvarlak köşeli ve belirgin kuleleri olmayan asimetrik dikdörtgen bir kapalı alandan oluşur. Planın asimetrikliği, yapının çökmüş olmasından kaynaklanıyor olabilir. Duvarlar, hayvan barınağına ait olamayacak kadar kalın görünüyor; aynı şekilde, lokasyon kervansaray olacağını da ortadan kaldırır. Ana yerleşkenin kuzeyinde yaklaşık 70m boyunca doğu-batı yönünde uzanan kalın bir duvar ya da toprak set yer alır. Bu duvar ya da set, platforma kuzeyden (belki de tek) giriş ek koruma sağlamıştır. Kapalı alanın planı, Zindanlar Arazi-Murathanoğulları'nda bulunan nispeten daha küçük kalenin muntazam şeklini fazlasıyla anımsatmaktadır. Sit alanının, geçmişte Tortum Vadisi'ne ve dolayısıyla daha güneyde bulunan eski Theodosiopolis, yani Erzurum'a ulaşımı koruyan askeri yerleşke olduğu gözardı edilmemelidir.

Bayburt/Bauberdon. Procopius'un Justinian tarafından yeniden inşa ettirildiğini söylediği kalelerden biri de Ermenistan'da yer alan bir kale olarak da anılan *Bauberdon*'dur.²⁷ Yalnızca toponimi kullanılarak bile sit alanının günümüz Bayburt'unda yer aldığı güvenle tespit edilebilir. Her ne kadar Bayburt'taki kalenin Tzanika'da yer aldığı belirtilmese de, kale bu çalışmada bahsi geçecek kadar odaklandığımız bölgeye yakındır. Aslında, kuş uçuşu Aydıntepe'nin yaklaşık 10 km güneydoğusunda yer almaktadır. Bayburt, günümüzde Çoruh Nehri kıyası boyunca uzanan büyük bir kenttir. Antik dönemde, Bayburt'ta yer alan bir kale Gümüşhane-İspir güzergâhında yer alan trafiği, Theodosiopolis'e kuzeyden ana girişi ve zengin verimli bir düzlüğü kontrol edebilirdi. Çevresindeki verimli düzlük üzerinde yükselen bir kayalık kenarına kurulu kale, şehir manzarasına büyük ölçüde damgasını vurmaktadır. Kaledeki kalıntılar arasında henüz yeterince

²⁷ Procopius, *De Aedificiis*, 3.4.10.

incelenmemiş bir dizi sınır duvarı ve bir kilise bulunmaktadır. En görkemli olanı, epigrafiye dayanarak 13. yüzyıl başlarına tarihlenebilir. Bunlar çoğunlukla Mughith al-Din'in emriyle 1213-1214 yıllarında sürdürülen restorasyonların sonucudur.²⁸ Duvarlar, tepenin elverişli yüzeyinin mümkün olduğu kadar fazla kısmını dahil edecek şekilde inşa edildi. *Kale*, duvarda çokça bulunan üçgen şekilli çıkıntılarının yanı sıra, anıtsal dikdörtgen, takoz şekilli ve U şekilli kulelerle korunmaktadır. Duvarlarla kuşatılan yüzey alanı engebesiz değildir. Kalenin güneydoğu ve kuzeydoğu taraflarında dik yamaçlar dikkat çekmektedir.

Bunların yanı sıra, fotoğraflanmış ve planlanmış olmakla birlikte henüz tarihçilerin ve arkeologların yeterince ilgisini çekmeyen daha eski bir savunma sistemine ilişkin bulgular mevcuttur. Söz konusu sistem, *opus emplectum* tekniği kullanılarak inşa edilmiş. Hâlâ ayakta duran kalıntıların büyük bir kısmı, Selçuklu hisarının dışında, 13. yüzyıla ait perde duvar boyunca uzanmakta ancak duvardan oldukça daha düşük seviyede yer almaktadır. Kuzeybatıya inşa edilmiş dikdörtgen şekilli köşe kule hariç olmak üzere, söz konusu duvar şeridi yarım dairesel bir çıkıntı ve iki dikdörtgen payandalı kuleyi kapsamaktadır. Selçuklu hisarının içinde iyi durumda ikinci bir duvar bölümü bulunmaktadır ve iki ya da üç payanda kuleyi kapsamaktadır. Küçük payanda kulelerin varlığı, daha farklı bir inşaat tekniğiyle sonradan inşa edilen sur duvarına benzemez. Daha önce inşa edilen söz konusu tahkimat unsurunu altıncı yüzyıla tarihlemek uygun olacaktır ve bu kaleyi Procopius'un bahsettiği *Baiberdon* ile ilişkilendirmek cazip gelmektedir.²⁹

Sonuç

'Unutulmuş Sınırlar Projesi', bugüne kadar çok az sayıda tarihçi ve arkeoloğun araştırma yaptığı bir tarihsel gerçekliğe ışık tutmuştur. Yazılı kaynaklar ışığında arkeolojik bulguları yeniden incelediğimiz çalışmamızla, ileride yapılacak arkeolojik araştırmalar için bu bölgenin potansiyelini vurgulamış olmayı umuyoruz.

Procopius'a göre, Justinian'in generali Sittas Tzanika'da güvenliği sağladı. Justinian yönetiminde, sınırın güçlendirilmesine yönelik kompleks bir proje gerçekleştirildi. Bu proje, Sasaniler ve Romalılar arasındaki diplomatik koşulların değişmesinin bir sonucudur. Dolayısıyla Kuzeydoğu Anadolu korunması gereken hassas bir bölge haline geldi. Procopius, o dönemde restore edilen ya da yeniden inşa edilen yedi kaleden bahseder.

²⁸ Scott Redford, "The 1213–14 Seljuk Citadel inscriptions at Bayburt", *Legends of Authority: The 1215 Seljuk Inscriptions of Sinop Citadel, Turkey*, Redford, Scott (ed.), Koç University Press, Istanbul 2004.

²⁹ J. Crow'a bu sonucu benimle paylaştığı ve bu çalışmada yayınlamayı kabul ettiği için müteşekkirim.

Bazı akademisyenler, çoğunlukla toponomi ve Procopius'un *De Aedificiis* adlı eserinde verdiği göreceli lokasyona dayanarak bu kaleleri tespit etmeye çalıştılar. Ancak gerçek şu ki, Tzanika kalelerinin tespit edilmesi hâlâ kolay değildir ve şu ana kadar yapılan ilişkilendirmeleri somut delille kanıtlamak güçtür. Yunanca 'Tzanchra' toponimi, Canca'da *Tzanzacōn*'un lokasyonunu doğrulamamaktadır; bugüne kadar ulaşılan arkeolojik bulgular, ayakta kalan kalenin bulunduğu kayalık uçurumda Justinian dönemine ait bir kalenin varlığını teyit etmemektedir. Zindanlar Arazi-Murathanoğulları'ndaki kapalı alan, bir Roma kalesi olabilir. Ancak bunun Procopius'un bahsettiği *Longini Fossatum/Bourgousnoes* olduğuna dair hiçbir gösterge bulunmamaktadır. Hart Ovası'nda ve daha belirgin biçimde Aydıntepe'de mezarlar ve çanak çömlek parçaları şeklinde geç antik döneme ait bulgular elde edildi. Antik 'Hart' bölgesi, bu köyün Procopius'un bahsettiği *Chartōn* olabileceğini kuvvetli bir şekilde akla getirirse de kale hâlâ keşfedilmeyi beklemektedir.

Bununla birlikte, bölgenin Procopius'un anlattığı olaylara ışık tutacak arkeolojik potansiyeli, yalnızca yazılı kaynaklar, basılı arkeolojik bulgular ve uydu görüntüleri incelendiğinde bile aşikâr. *Schamalinichōn*'daki kale tam bir kesinlikle tespit edilemedi ancak toponimi söz konusu sit alanı için potansiyel lokasyon olarak Krom Vadisi'ne işaret etmektedir. Günümüz Bayburt'unda, *Chartōn*'un güneyinde yer alan Procopius'un *Baiberdon* kalesinin duvarları, genellikle göz ardı edilen ve daha ileri bir tarihte üzerlerine Selçuklu duvarının inşa edildiği kalıntılarla ilişkilendirilebilir. Uydu görüntüleri kullanılarak potansiyel askeri altyapıya ilişkin bulgular tespit edilebilir: Yusufeli çevresinde, Tortum Nehri boyunca savunma amacı belirgin bir yapı belirlendi. Söz konusu yapının Tzanik savunma sistemine ait olup olmadığı ise gelecekte yapılacak kazılarda değerlendirilmeye muhtaçtır.

Eldeki az sayıda arkeolojik bulgudan da anlaşılacağı üzere, Tzanika'nın lineer *limes* boyunca genişlememiş bir sınır bölgesi olduğu sonucuna varabiliriz. Tzanika, açık seçik idari sınırları olmayan bir sınır bölgesiydi. Romalıların bu bölgeyle ilgili temel kaygısı, yaz güzergâhlarına ulaşımı korumak ve vadilerle verimli vahaları kontrol etmektir. Tzanika kaleleri, muhtemelen o döneme kadar korumasız ve bu sebeple kıyıya ya da iç bölgelere ulaşmak isteyen düşman ordularına karşı savunmasız kalan bölgede Harşit ve Çoruh nehirleri boyunca yer alıyordu. Bu tür bir savunma sistemi altıncı yüzyıl sınır bölgelerinin panoramasında sıklıkla karşımıza çıkar. Altıncı yüzyıl tarihçisi Procopius, kesin sınırları olmayan bir sınır bölgesi olarak tarif ettiği Chorzanê topraklarının güçlendirilmesi hakkında şunları

yazmıştır: ‘Çok kalabalık şehirleri birbirlerine yakın ancak antik çağlardan beri iki tarafta da müstahkem mevki bulunmuyor. Bu sebeple, Pers Kralı, İmparator Justinian tarafından yolu kesilene dek, Romalıların ülkesine girmek için görece kolaylık ve rahatlıkla bu yolu izleyebilmiş.’³⁰

Teşekkür

Bu çalışma, TÜBİTAK (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu) tarafından desteklenen ve Koç Üniversitesi’nde sürdürülen doktora sonrası bir projenin ön sonuçlarıdır. TÜBİTAK’ın (2015-2016) ve Edinburgh Üniversitesi’nin (Tweedie Araştırma Bursu – 2014) cömert mali destekleri olmadan araştırmamı tamamlayamazdım. Araştırmamı yaptığım yıllarda, bu projeyi şevkle destekleyen J. Crow ve A. Ricci bana sabırla rehberlik etti. Arkadaşlarım ve meslektaşlarım Eberhard Sauer, Ine Jacobs, Silvia Pedone ve Chiara Bordino araştırmam boyunca tavsiye ve desteklerini benden esirgemediler. Rüşhan Çiğdem Akanyıldız Gölbaşı, araştırmamın İngilizce metnini Türkçe’ye çevirdi. Hepsine en içten teşekkürlerimi sunarım. Bu çalışmadaki her tür hata yalnızca bana aittir.

KAYNAKLAR

- Agathias, *Historiae*, Transl. J.D. Frendo. Berlin, de Gruyter 1975
- Adontz, Nicholas, *Armenia in the period of Justinian: the political conditions based on the Naxarar system. Translated with partial revisions, a bibliographical note and appendices by Nina G. Garsoïan*, Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon 1970.
- Blockley, Roger, *East Roman Foreign Policy: formation and conduct from Diocletian to Anastasius*, Cairns, Leeds 1992.
- Blockley, Roger, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Vol. 2, Text, Translation and historiographical notes*, Cairns, Liverpool 1983.
- Börm, Henning, *Prokop und die Perser. Untersuchungen zu den römisch-sasanidischen Kontakten in der ausgehenden Spätantike*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2007
- Bryer, Anthony, “Some notes on the Laz and Tzan (I)”, *Bedi Kartlisa*, C: 21–22, Paris 1966, s. 174–195.
- Bryer, Anthony, “Some notes on the Laz and Tzan (II)”, *Bedi Kartlisa*, C: 23–24, Paris 1967, s. 161–168.
- Bryer, Anthony, Winfield, David, *The Byzantine monuments and topography of the Pontos*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1985.

³⁰ Procopius, *De Aedificiis*, 3.3.9–14. Traina, Giusto “La frontiera armena dell’impero romano. I due punti di vista”, *La mobilità des personnes en Méditerranée de l’Antiquité à l’époque moderne: procédures de contrôle et documents d’identifications*, (haz.) Claudia Moatti, École Française de Rome, Roma 2004, 207–208 bu pasaji ele alr.

- Bury John, *History of the Later Roman Empire: from the death of Theodosius I to the death of Justinian (A.D.395 to A.D. 565)*, Macmillan, London 1923.
- Çigdem, Süleyman, “Bayburt/Aydıntepe yüzey araştırması ışığında bölgenin eskiçağ tarihinin değerlendirilmesi”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, C: 30, Erzurum 2013, s. 65–81.
- Çigdem, Süleyman, Yurttaş, Hüseyin, Özkan, Haldun, “2009 Yılı Bayburt Yüzey Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C: 28, Ankara, s. 155–174.
- Crow, Jim, “A review of the physical remains of the frontiers of Cappadocia”, P. Freeman and D. Kennedy (ed.), *The defence of the Roman and Byzantine East*, 1. Oxford 1986, s. 77–91.
- Edwards, Robert 1988, The Vale of Kola: a final preliminary report on the marchlands of northeast Turkey, *Dumbarton Oaks Papers*, C: 42, Washington 1988, s. 119–141.
- Erkmen, Mustafa, “Aydıntepe Yeraltı Şehri Çalışmaları”, *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, C: 9, Ankara 1999, s. 313–320.
- Geoffrey, Greatrex, Samuel, Lieu, *The Roman eastern frontier and the Persian wars. Part II, AD 363–630. A narrative sourcebook*, Routledge, Londra 2002.
- Howard-Johnston, James “Procopius, Roman defences north of the Taurus and the new fortress of Citharizon”, *The eastern Frontier and the Roman Empire. Proceedings of a colloquium held at Ankara in September 1988*, French, David, Lightfoot, Chris, B.A.R., Oxford 1989, s. 203–299.
- Howard-Johnston, James, “Military infrastructure in the Roman provinces north and south of the Armenian Taurus in Late Antiquity”, *War and warfare in Late Antiquity*, Sarantis, Alexander, Christie, Neil (eds.), Brill, Leiden 2013, s. 851–891.
- John of Antioch, *Fragments*. Ed. S. Mariev. Berlin, New York, Walter de Gruyter 2008
- Justinian, *Novellae*. Ed. W. Schoell, W. Kroll. Berlin, Weidmann 1877
- Kandilaptes, George, “Geōgraphikon kai historikon lexikon tēs eparchias Chaldias”, *Pontiaka Phylla*, C: 2, S: 15, Athens 1937, s. 144–145.
- Kiepert, Heinrich. *Karte von Kleinasien meist nach noch oder in kleinstem Massstabe veröffentlichten Aufnahmen in 24 Blatt bearbeiten von Richard Kiepert*, D. Reimer, Berlin 1904–1907.
- Marcellinus Comes, *Chronicum*. Ed. and transl. B. Croke. Sydney, Australian Association for Byzantine Studies 1995
- Notitia Dignitatum in Partibus Orientis*. Ed. O. Seeck. Berlin, Weidmann 1876
- Özkan, Haldun, Yurttaş, Hüseyin, *Orta çağ dan günümüze Gümüşhane*, Gümüşhane Valiliği, Gümüşhane 2012.

- Özkorucuklu, Hilmi, “Aydıntepe Yeraltı Kenti 1989-1990 Yılı Çalışmaları”, *Müze Kurtarma Kazıları Semineri* C: 2, Ankara 1992, s. 233–253.
- Özkorucuklu, Hilmi, Yaylalı, Serap “Aydıntepe Mezarlıktepe Kazısı”, *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, C: 3, Ankara 1993, s. 103–127.
- Procopius, *De Aedificiis*. Ed. and transl. H.B. Dewing. Cambridge, MA, Harvard University Press 1961; D. Roques. Alessandra, Edizioni dell’Orso 2011
- Procopius, *De Bellis*. Ed. J. Haury. Leipzig: In aedibus B. G. Teubneri 1963-1964
- Redford, Scott, “The 1213–14 Seljuk Citadel inscriptions at Bayburt”, *Legends of Authority. The 1215 Seljuk Inscriptions of Sinop Citadel, Turkey*, Redford, Scott (ed.), Koç University Press, Istanbul 2004.
- Seren, Aysel, Gelisli, Kenan, Catakli, Aycan. “A Geophysical investigation of the Late Roman underground settlement at Aydıntepe, northeast Turkey”, *Geoarchaeology*, C: 23, 2008 s. 842–860.
- Sinclair, Thomas, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey Vol. II*, Pindar Press, London 1989.
- Stein, Ernst, *Histoire du Bas-Empire, de la disparition de l’Empire d’Occident à la mort de Justinien*, Desclée et De Brouwer, Paris-Brussels-Amsterdam 1949.
- Theodor Lector, *Historia Ecclesiastica*. Ed. G. C. Hansen. Berlin, Akademie Verlag 1995
- Traina, Giusto “La frontiera armena dell’impero romano. I due punti di vista”, *La mobilità des personnes en Méditerranée de l’Antiquité à l’époque moderne: procédures de contrôle et documents d’identifications*, Moatti, Claudia (ed.), École Française de Rome, Roma 2004, 205-223,
- Uslu, Gülyüz Akagün, *Gümüşhane ve çevresinin. Tarihi – Sanat eserleri (1969/1971)*, Yelken Matbaası, Istanbul 1980.
- Wilson, Charles, *Handbook for travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia, etc.*, J. Murray, London 1895.
- Zuckerman, Constantine, “The early Byzantine strongholds in eastern Pontus”, *Travaux et Mémoires*, C: 11, Paris 1991, s. 527–553.

İnternet kaynakları

Index Anatolicus, *Krom* (<http://nisanyanmap.com/>)

EK

1. Yusefeli yakınlarda tahmin edilen kale (kaynak: © Google Earth).

